

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СОПЫЛЫҚ: ТАРИХЫ МЕН СИПАТЫ

¹Қ. Қасымхан, ²Е.Қ. Қасабекова

АҢДАТПА

Бүгінгі таңда Қазақстанда ислам тақырыбы өзекті мәселелердің бірі. Елдегі діни мәселелердің терең тамырларын ескере отырып, қазіргі Қазақстандағы діни процестерді бағдарлауға болады және мемлекеттің бейбітшілігі мен тұтастығын сақтау мен Қазақстан халқын діни негіздегі қақтығыстардан арылту үшін қай бағытта қозғалу керектігі жайында қоғамда жаңа тетіктер іске қосылуы қажет.

Бүгінгі таңда сопылықтың пайда болу тарихы мен мәселелері және оның онтологиялық табиғаты және қазіргі әлемдегі рөлі гуманистік дүниетанымды дамытатын негізгі ой мектебі болып табылады. Сопылық феноменінің жан-жақтылығы мен оның әртүрлілігі ерекше қайшылықтарды тудырады. Сондықтанда мақаланың негізгі мақсаты Қазақстандағы «сопылық» бағыттың даму тарихын тереңірек талдау болып табылады. Назарларыңызға ұсынылып отырған мақала Исламның маңызды бағыттарының бірі – Қазақстандағы сопылық бағыттың таралуы, оның негізгі бағыттары мен ерекшеліктерін талдауға арналған.

Түйін сөздер: Қазақстандағы сопылық бағыты, сопылық, Қожа Ахмет Ясауи, Нақшбанди, тасаууф, ислам, тариқат.

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Е.Қ. Қасабекова,
kasabekova1978@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Қасымхан Қ.,
Қасабекова Е.Қ.
Қазақстандағы сопылық:
тарихы мен сипаты //
Адам әлемі. – 2024.
– № 2 (100). – Б. 141-150.

Суфизм в Казахстане: история и сущность

Аннотация. На сегодняшний день развития ислама в Казахстане является одним из актуальных вопросов. Учитывая глубокие корни религиозных вопросов, можно ориентировать религиозные процессы в современном Казахстане, и необходимо провести исследование в нашем обществе о том, в каком направлении двигаться, чтобы сохранить мир и целостность государства, избавить народ Казахстана от конфликтов и религиозных конфликтов.

Сегодня проблемы возникновения суфизма, его онтологической природы и роли в современном мире являются основной школой мысли, развивающей гуманистическое мировоззрение. Как известно, многогранность и разнообразие суфизма вызывают особые споры. Поэтому целью статьи является глубокий анализ истории развития «суфийского» направления в Казахстане. Статья посвящена анализу распространения одного из важнейших направлений ислама.

Ключевые слова: Суфийское направление в Казахстане, суфизм, Ходжа Ахмет Ясави, Накшбандия, тасаввуф, ислам, тариқат.

Sufism in Kazakhstan: History and Essence

Abstract. Today, the development of Islam in Kazakhstan is one of the most pressing issues. Taking into account the deep roots of religious issues, it is possible to orient the religious processes in modern Kazakhstan, and it is necessary to conduct a study in our society about which direction to move in order to preserve peace and the integrity of the state, to save the people of Kazakhstan from conflicts and religious conflicts.

Today, the problems of the emergence of Sufism, its ontological nature and role in the modern world are recognized by the main school of thought that develops a humanistic worldview. As you know, multifacetedness and diversity of Sufism cause special disputes. Therefore, the goal of the article is a deep analysis of the history of the development of the «Sufi» movement in Kazakhstan. The article is devoted to the analysis of one of the most important trends in Islam - the spread of the Sufi trend in Kazakhstan, its main trends and features.

Keywords: Sufi Direction in Kazakhstan, Sufism, Khoja Ahmet Yasawi, Naqshbandiya, Tasawwuf, Islam, Tariqat.

Кіріспе

Ислам дінінің маңызды бөлшегі тасаууф (сопылық) ұғымының мәні ашылып, оның даму тарихы мен мұсылман дүниетанымындағы орны және ұлы дала төсіне таралуы мен Қазақстандағы негізгі аспектілері мақаланың негізгі арқауына айналды. Сопылық тариқаттардың өзара айырмашылықтары мен ерекшеліктері сараланады. Бұған қоса бірқатар сопылық ұғымдардың мәні ашылады. Бүгінгі таңдағы жалпы қоғамдағы өзекті мәселелердің бірі ислам дінін дұрыс түсінбеушілік пен бұрмалануында болып отыр.

VI-VIII ғасырлардан бастап Умәуи халифатының қол астына қараған Орта Азия топырағы ислам дінін қазақ даласына таралуының бастауы еді. Сол замандардан бастап орныққан ислам дінінің қазақ жұртының жүрегіне ұялауына Ахмет Яссауидің рөлі болды. Оның «Диуани хикмет» атты кітабы қазақ халқының ізгі тәрбиесіне өзіндік үлес қосқан. Ахмет Яссауи тасаууф бабында риязат, чиллә, зікір және мужахадаға баса көңіл бөлген. Бүгінгі таңда сопылық ілімнің қайта пайда болуы, онтологиялық табиғаты мен қазіргі әлемдегі рөлі, гуманистік дүниетаным тәрізді дүниелер оның маңыздылығын арттырып отыр. Құран мен сүннет мәтіндер идеялармен бейнеленген сопылық жолдың қасиеті соз. Сондықтанда сопылық ілімнің сан қырлы, әр-алуан сипаттарға ие адам және қоғам тәрбие бесігі. Сол үшін бұл зерттеуде Қазақстандағы сопылық ілімді түсінудің даму процесі де сөз болады. Бұл зерттеуде сопылық ілімнен дәріс алған ғалымдардың еңбектері мен олардың интернет арқылы қолжетімді мақалаларын түсіндіруге мүмкіндік беретін мазмұнды талдау әдісі қолданылды. Сонымен бірге, осы зерттеулерде айтылған ойлар мен пікірлерді талдауға және дамытуға негіз болатын бірқатар материалдар немесе құжаттар да зерделенді. Қазақстандағы сопылық топтардың іс-әрекеті сараланды

Әдіснама

Тақырыпты зерделеу барысында келесі ғылыми әдістемелер қолданылды: тарихи баяндау немесе сипаттау

әдісі; сонымен қатар салыстырмалы, құрылымдық, тұтас, анықтамалық, статистикалық әдістері пайдаланылды. Берілген мәселенің іргелі аспектілерін анықтау және оның құндылығын анықтау үшін тарихи-аксиологиялық талдау әдісі қолданылды. Ғылыми таным феноменінің құрамдас бөлігі болып табылатын қоғамдық-саяси үдерістерді, бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамдық санаға ықпалын талдау барысында әдістемелік бағыт ретінде тарихи сананың қалыптасуы мен дамуын тереңдету маңыздылығы алынып, қазіргі кезеңде кейбір әдістемелік бағыттар бар. Мақалада зерттеудің әдіснамалық негізін құрайтын әдістерге саяси және діндарлық үдерістерді сыни талдау, салыстырмалы талдау, мәселелік-теориялық зерттеу әдістері жатады.

Сопылық ілімінің таралуы

Сопылық ілімнің Қазақстанда таралу тарихы мен онда орын тепкен негізгі тариқаттар туралы баяндауды алдымен сопылық ілімнің даму тарихынан бастаған жөн. Исламдағы тасаууф ілімінің тарихы Мұхамед Пайғамбардың (с.а.у.) заманынан бастау алады. Мұхаммед Пайғамбар (с.а.у.) мен бірге келген илаһи ілімнің өзегі болған құт ілімі сопылық арқылы бақытты табу жолы мал-дүние, атақ-мансап бақытынан рухани бақытты табуға алмасты. Құлшылыққа ықыласты жандарды «әз-зунһад» (дүниені жүрегімен тәрк етуші), «әл-ғуббад» (құлшылығы мол адамдар) деп атайтын үрдіс пайда болды. Сондай-ақ әр топ өздерін «зунһад», «ғуббад» дейтінді шығарды. Сол кезде Аллаға шынайы беріліп, ғапылдықтан өздерін сақтай білетін әһлі сүннетті ұстанатындардың дана тұлғалары «тасаууф» есімімен ерекшеленді. Нихра жыл санауы бойынша I-ші ғасырдың соңында аталмыш тұлғалар «сопы» деген атаумен танымалы бола бастады. Сондай-ақ, сопылық ағымдардың қалыптасуына, интеллектуалдық немесе идеологиялық сопылықтың теориялық қалыптасуына, мистикалық теософияның пайда болуына әкелді деп айтуға болады. Сонымен бірге өздеріне білім берген дара тұлғаларды, пір (басшы) әрі қожа (ұстаз) қылған қауым қалыптасты. Сондай-

ақ олар муминнің рухани дүниесін кемелділікке және тура жолға баулып жүректі таза ұстап, нәпсіні тәрбиелеуге шақырды. Бұл тәрбие бағдарламасы кейіннен сол ұстаздардың атымен Қадари, Маулауи, Нақшбанди және Наказалар деп тарих бетінде қалды.

Бұл мектептерде теориялық айырмашылықтар болғанымен исламдағы сопылық тариқаттардың Құдайға деген сенімінде (ақидасында) біркелкілік бар болған. Сопылықтың ақиқатқа жету тариқатына түскендердің мистикалық ойының қалыптасу механизмін түсіну үшін әртүрлі мистикалық топтардың теориялық ұстанымдарын білудің маңызы зор.

Сопылық ілімінің пайда болуын Зәріпбай Жұманұлы Оразбай «Әлсіздердің табандылығы» атты кітабында: «Тасаууф (шығыстанушы мамандар тілінде «суфизм», «сопылық») – адам рухының тәрбиесіне арналған ілім. Оның қарсыластары: «Тасаууф сөзі құранда да, сүннетте де жоқ. Ол хижраның үшінші ғасырынан соң пайда болған бидғат» деп дәлел айтса, оны жақтайтындар: «Тасаууф хижраның бірінші ғасырында-ақ болған. Табиғиндерден саналатын, көптеген сахабалардың сұхбатын тыңдаған имам Хасан Басри бір риуаятында: «Тауафта бір суфиді (сопыны) кездестірдім. Оған бір нәрсе берген едім алмады. Менің төрт теңгем бар, сол маған жетеді деді» деген. Сопылық ұстанымының тағы бір тұлғасы саналатын Суфян әс-Саури: «Егер Әбу Хашим суфи болмағанда, рияның нәзік тұстарын түсініп білмеген болар едім» [1], - деді. Дәлел келтіру арқылы тамыры исламның пайда болған кезінен, тіпті Пайғамбармыз Мұхаммедпен (с.а.у.) бірге пайғамбарлық негізде бастау алаған уаһилық уахиден негізделген айтса. А.Субхан мен А.Джон: «Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) оларды тамақтандырды және шәкірттеріне де солай істеуді бұйырды» [2], - дейді. Сонымен бірге басқада зерттеушілер бұл дәлелдердің астарында тасаууф ілімі Құран мен сүннетте айтылмағанымен, оған қатысты бірқатар аяттар мен хадистерді дәлел ретінде алға тартады. Пайғамбарымыздың (с.а.у.) өмірінен, сопылық ілім баса айтқан көптеген мәселелерді оңай кездестіруге болады. Сопылық термин

ретінде айналымда болмаса да, ол Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) мен оның сахабалары заманынан бері ислам тақуалығының маңызды элементі ретінде мағынасы мен ақиқатында бар. Сопылықтың дербес және жүйелі ғылыми пән ретінде тууы мен қалыптасуына келетін болсақ, бұл жағынан сопылықтың тарихи дамуы ислам дінінде маңыздылыққа ие болған басқа діни ғылымдардың жағдайымен ұқсас. Фикһ, тәпсір, калам ғылымдарының үлгілері сияқты сопылық та хижридің 2-3 ғасырларында дербес ғылым саласы ретінде қалыптасты. Өйткені бұл ғылымдардың ешқайсысы Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) өмірінде болмаған. Алайда бұл ғылым салалары зерттеген пәндерге Алла Елшісінің (с.ғ.с.) сахабаларына үйреткен пәндері кірді. Басқаша айтқанда, фикх пен ақидаға қатысты мәселелер мен ережелер фикх пен калам ғылымдары қалыптаспағанға дейін мұсылмандардың күн тәртібінде болғаны сияқты, сопылық ғылым ретінде қалыптасқанға дейін сопылық ілімнің ерекше атап өткен діншілдік элементтерін құраған мұсылмандардың діни әдет-ғұрыптарының орталық нүктелері. Осы іргетаспен қатар сопылық ағымдардың қалыптасуын фикһ және теологиялық мазһаптардың пайда болуымен салыстыруға болады» - [3] делінген. Мұхаммед Пайғамбардың (с.а.у.) адамдарға жіберілуі мақсаты бірінші адамдарға Құран мағынасын үйретуі, екінші адамдарға көркем мінезді үйретуі, үшінші руханиятын тазартуы, төртінші Құран үкімдері мен адами қасиеттегі сүннетті үйретуі екенін құран аяттары айқындайды. Мұхаммед Пайғамбар (с.а.у.) осы аталған төрт міндетті өзінің 23 жыл пайғамбарлық дәуірінде кәміл орындады. Соның нәтижесінде ислам дінінің кемелденгені белгілі. Бұған еш күмән жоқ. Осы аталған төрт басты міндеттің бірі – адамдардың руханиятын, яғни нәпсісін тазарту еді. Мұхаммед пайғамбар (с.а.у.) бұл міндетін де адал атқарып, көптеген атақты сахабаларға бұл мәселелердің қыр-сырын үйретті. Олардың ең әйгілері: Әбу Бакр, Омар ибн әл-Хаттаб, Осман ибн Аффан, Әли ибн Әбу Талиб, Әбу Зарр әл-Фифари, Абдулла ибн Амр, Әбу Дарда, Абдулла ибн Аббас, Абдулла ибн Омар, Салман Фарих

си және басқа да суффа сахабалары. Бұлардың жолын берік ұстанған «табиғиндер» сахабалардан кейігі діни абыройлы тұлғалар да барлық діни ілімдер қатары рухани тәрбие (нәпсіні тазарту) ілімін мүлтіксіз қабылдап алды. Олардың арасынан тасаууф қағидаларын белгілеп, оның ілім ретінде қалыптасуына үлкен үлес қосқан ғұламалар жетіліп шықты. Олардың ең атақтыларынан Уайс Қарани (Ойсыл Қара), Хасан Басри, Саид ибн Мұсайиб, Жағфар Садиқтарды атауға болады. Бұлар ұстанған тасаууф қағидалары ең тура екендігіне ешбір ғұлама шек келтіріп, қарсы шықпаған. «Құран мен сүннетке негізделген бұл ілім «Тәзкия» немесе «Тәзкиятун нәфс» делінеді. Кейіннен басырып бұл ілім тасаууф деп аталып кетті» [4], - делінеді. Демек сопылықтың дүниеге қызықпау мен тақуалыққа (құдайды көріп тұрғандай халге) негізделген өмір сүру үлгісі, Пайғамбар (с.ғ.с.) мен оның саңлақ сахабалары заманында өзінің барлық шынайылығымен және көр-кемдігімен тәжірибе саласында орын алды. Дүнияуи рахат, билік, мал-мүлік пен бақталастық олардың санасында ешбір құндылығы жоқ түкке тұрғысыз нәрсе саналып, Аллаға бет бұру, құлшылық ету және мойынсұну олардың ең басты құндылығы болды. Сейид Абдулхаким Арваси (Ер Риядул Тасавуфийе) кітабында атап өткендей: «Хижри жфл санауы 2-ғасырдан бастап, бұрынғы мұсылмандықтың ізгі қоғамындағы керемет үлгі бірте-бірте кері кетіп, дүние қоңыздық қоғам пайда болып адамдар арасында дүниеге деген сүйіспеншілік пен дүниеқорлыққа бейімділік пайда болды, мұндай тенденцияларға қарсы тұрған дәстүрлі ізгілік жолды ұстанған ақ ниетті азғантай бір топ діндарлар жамағат «мутасавәйел» және «суфийе» деп аталды», [5] - дейді. Жоғарыда айтылған сопылық атауының класси-калық сопылық мәтіндерде қайдан алынғаны туралы нақты дерек жоқ. Дегенмен ғұламалар бірқатар мүмкіндіктер алға тартып, төмендегідей бірнеше негізде қарастырады. Бірінші сөздіктегі мағынасы тұрғысынан айқындық пен кіршіксіздікті білдіретін «сафа» және «сафвет» сөздерінің мәнінен қарастырады. Екіншісі, Аллаһ Тағаланың алдында бірінші қатардан

орын алған үздіктер «eş-saffu'levvel» Алдыңғы шептегілер композициясы негізінде қарастырады. Үшінші Мұхаммед Пайғамбардың (с.ғ.с.) саңлақ сахабаларынан болған Аһлу'с-суфенің «суффе» деген атпен аталған ізгілердің сипаттамасына негіздейді. Ал төртінші сол замандағы дүнияуи рахат мен билік, байлық бақ таластығын құндылық деп білмейтін, Құдайға бет бұруды, құлшылық етуді және мойынсұнуды ең басты құндылық санайтын санаулы жамағаттың үстілеріне киген жүн киімдерінің сипатында айтылған «суф» сөзінен қарастырады [3] депті. Тасавууф саласының данышпандары бұл мүмкіндіктердің ішінде араб тілінің ережелері мен қағидаларына негізделіп мағынасы жағынан ең орындысы «Суфи» және «Тасавууф» сөздері жүн деген мағынаны білдіретін «суф» сөзінен шыққан деген пікірді айтады. Ибн Халдун сопылар жасаған бұл анықтамалардың ешқайсысы мақсатты білдіруге жеткіліксіз деп санайды [6]. Сопылық туралы еңбектерімен танымал Рейнольд Аллейн Николсонда осындай пікірді алға тартады [7]. Николсон Қушайри: «Рисала», Фарид ад-дин Аттардың «Tezkiretü'l-evliyâ» және Молла Жамидің «Нафахатүл Үнс» еңбектерінде хижридің екінші ғасырынан бесінші ғасыры арасында өмір сүрген ерте кезеңдегі атақты сопыларына қатысты 78 сопының анықтамаларының хронологиялық тұрғыдан көрсеткен» [8]. Сондай-ақ Молла Жәמידің шығармасында ерте кезеңдегі сопылық тарихаттарының көрнекті өкілі Абдухашим Куфиден (8 ғ.) бастап, ақын Хожа Хафиз Ширазиге (14 ғ.) дейінгі жалпы саны 588 шейх туралы мәліметтер берілген [9]. Сондай-ақ олардың ішкі жан дүниесі де, сырты тұлғалық сипаты да таза болғаны үшін «сафа» және «сафвет» деп, әрекеті мен сөздеріне сүйене отырып, «суфий» деп атаған, бұл атау уақыт өте келе сопылық ілімнің қайнар көзі, фиқ, ақида ілімдері сынды исламның негізгі салаларының бірі болып қалыптасты. С. Абдулхаким Ер Риядул: «Тасавуфийе» еңбегінде Тасавууф ілімі ислам шарифатының бір бөлімі саналады. Сопылық жолы әу баста Пайғамбардың, сахабалардың одан кейін табиғиндердің тәжірибелі өмір жолдарының сара жолы

болып қалыптасып, соңында мұсылман үмбетіне, үлкен милекте жол болды. Бұл тұрғыдан Тасаввуф ғұламаларының еңбегі жалпы шариғат ғұламаларының исламға қосқан үлесінен ұлырақ бір керемет ілім саласын ортаға шығарған еді. Бұл тұрғыда шариғат ілімі екі бөлімге бөлінді, бірі бөлімі фиқһ саласы мен фатуаға негізделген; ғибадат, әдет, және муамалатпен жалпы үкімдер саласын қамтыса, екінші бөлігінде тасаввуф іліміне тән; мужахида (рухани күрес), мухасаба (нәпсіден есеп алу) тәрізді өз-өзімен күресу деп атап көрсетеді» [5]. Демек толық мұсылман адам шынайылық пен пәктікті тек фиқһ саласының тармақтарында ғана орындалумен ішкі жандүниеде де шынайылық пен пәктіктің (сафвет) қасиет болса ол адамның сөзі де өзі де іс-әрекеті де таза болады. Мұндағы тазалық дегеніміз – сопы өзінің жүрегін, құндылықтар әлемін түгелдей Раббысына арнап, оларды жамандықтан тазартады. Сондықтан сопылық жолдың адам жүрегін тазарту (ташфиye) тәжірибесіне баса мән беретінін ескерсек, бұл түсініктеменің тақырыпқа сәйкес көзқарас екені белгілі болады.

Сопылық тарихатының пайда болуы мен даму тарихы жайлы жазылған көптеген ғылыми зерттеулерге көз жүгіртіп, жазылған классикалық дерек-көздерге назар аудар болсақ сопылық ілімінің қайнар көзі құран мен сүннет екеніне еш күмәндан байды. Олардың пікірінше, сопылық ілім мазмұны мен жүйесі жағынан толығымен құрандық және мұхаммедтік ілім. Бұл ғылым алға қойған алғашқы сопылық мәтіндердің барлық негізін құран аяттары мен Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардан жеткен хадистерге негізделген. Сондай-ақ Пайғамбардың (с.ғ.с.) шын мәнінде алға қойған өмір салтын негізге алады. Сонымен бірге сопылықтың ғибадат, тақуалық, тәубе, зікір, ықылас, жомарттық, сабыр, сенім, разылық, Аллаға деген сүйіспеншілік, қорқу сияқты маңызды элементтерін осындай сопылық көзқарастарымен түсіндіреді. Оның дәлелі «Жәбірейіл хадисі» деп аталатын әйгілі хадис. Оны бірнеше атақты сахабалар риуаят еткен. Олардың бірі – әзіреті Әбу һурайра. Онда былай делінген: «Күндердің бірінде Мұхаммед пайғамбар (с.а.у.) сахабаларына «Менен

сұрайтындарыңды сұрап алыңдар» деді. Сонда оның алдына ақ киінген, шашы мен сақалы қара бір кісі кіріп келді. Оны ешкім танымады. Ол пайғамбардың қарсы алдына келіп, тізесін оның тізесіне тақай отырып, сұрақ қоя бастады: «Иә, Расулулла, Ислам деген не?». Пайғамбар: «Аллаға ешбір нәрсені серік қоспауың, намаз оқуың, ораза тұтуың, зекет беруің, шамаң келсе, қажылыққа баруың» деді. Әлгі кісі: «Дұрыс айттың» деді. Сосын «Иман деген не?» деп сұрады. Пайғамбар: «Аллаға, кітаптарына, расулдеріне, қиямет күніне, жақсылық та, жамандық та Алла жазған тағдырдан екеніне және өлген соң қайта тірілуге иман келтіру» деді. Сонда ол кісі «Дұрыс айттың» деді. Соңынан «Ихсан деген не?» деп сұрады. Пайғамбар «Алладан дәл Оны көріп тұрғанындай қорқуың (құлшылық жасауың). Ал, егер көріп тұратындай халге жете алмасаң, Ол сені көріп тұрғанындай хәлде қорқуың» деді. Сауал берген кісі қайтып кеткеннен соң, Пайғамбар сахабаларына: «Әлгі кісіні кері шақырыңдар» деді. (Көп кідірмей оның соңынан шыққан) сахабалар ол кісіні таба алмай қайтты. Сонда Пайғамбар сахабаларға: «Ол сендерге діндеріңді үйретуге келген Жәбірейіл еді», [10] - деді. Бұл әйгілі Жәбірейіл хадисінде айтылған «ихсан» ұғымына назар аударар болсақ, жоғарда келтірген дереккөз анағұрлым айқындала түседі. Тасаввуф ғұламалары бұл хадисте ислам дінінің жалпы діндарлық өлшемдері «ислам», «иман» және «ихсан» болып бекітілгенін айтады. Сондай-ақ олар сопылық жолдың фиқһ және ақида өлшемдерінің талаптарын орындау арқылы адами қасиет тұрғысынан Аллаға жақындауға тырысатынын айтады. Хадисте «Аллаһты көріп тұрғандай құлшылық ету» күйі ретінде сипатталған ихсан дәрежесі сопылар үшін адам мен Алланың қарым-қатынасы аясында ізгі құлдың жетуі мүмкін болған ең жоғары мәртебесіне жетелейді һәм бұл ізгі құл өзін Құдайдың құзырында тұрақты бақылауда екенін сезініп, бүкіл өмірін әрдайым түзу ұстауға тырысады. Сопылық деректерге сүйенсек, сопылар иман негіздеріне қатысты фиқһ және хадис ғалымдарымен бірдей көзқараста сондай-ақ олар білімінің ақиқаттығын қабылдайды. Сопылар

діндегі бидғаттардан сақтану және нәпсіге құл болу жағдайына түсіп қалмау үшін бұл мәліметтерге мұқтаж екенін қазірдің өзінде жақсы біледі. Фикһ ғұламалар келісетін мәселелерде сопыларда келісіп, келіспейтін мәселелерде сопылар сақтықпен әрекет етіп, күмәнді нәрселерден аулақ болуға тырысады [3]. Демек мұндай тенденциялар дінді бағаламау, діни бұйрықтардың маңыздылығын түсінбеу, сақтанудан бас тарту дегенді білдірмейді. Ахмет Вурал «Тасаууф» терминологиясына қатысты шығармаларға баға мақаласында алғашқы ғасырлардан бастап сопылық ғұламалар осы саланың білгірлеріне жеңіл түсінікті болу үшін және сауаты жоқтардан жасыру үшін арнайы тіл жасап, соның нәтижесінде сопылық терминология пайда болды.

Діни тәжірибені басынан өткерген сопылардың бұл тәжірибелерді өздерінің терминологиясын ашу арқылы білдіруі сопылық терминологияның маңыздылығын арттыра түседі. Сопылардың өз тәжірибелерін жеткізу және талғам мен интуицияға негізделген салада өз ойын білдіру үшін символдар мен тілді қолдануы – діни тәжірибе сияқты терминологияны байытатын тағы бір фактор деген де пікір бар [11]. Пайғамбар Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарлығымен бірге келген илаһи ілімнің Ихсан атауымен аталып Сопылық мектеп болып қалыптасу үдерісі мен тарихы белгілі бір пісіп-жетілу үдерісінен кейін пайда болып, әр кезеңдерде әртүрлі сипаттарды көрсетті. Бастапқыда Зуһуд (тәркі дүния), сенім және аскетизмге қатысты ұғымдар мен терминдер пайда болды, кейінгі кезеңдерде хал мен мақамдарға қатысты ұғымдар мен терминдер, келесі кезеңде фана (жоқ болу) мен мәңгілік және илаһи махаббатқа қатысты ұғымдар мен терминдер, одан кейін басқада көптеген ұғымдар қосылды және абсолютты болмыс идеясына қатысты терминдер қосылды. Refik el-Асем жүргізген зерттеуінде сопылық терминдердің қалыптасу процесін төрт кезеңге бөліп қарастырып, терминдердің тарихи барысы туралы маңызды тұжырымдар жасады: «Бірінші кезең – терминдердің туу кезеңі, онда терминдер әлі аталмаған. Зуһуд (тәркі дүния), махаббат, сулук (ақылақ), нәпсімен күрес сияқты

қағидалар төңірегінде қалыптасқан ұғымдар. Бұл кезең хижра жыл санауы бойынша II-III-ші ғасыры басына дейінгі уақыт болып табылады», [13] – деді. Екінші кезең – құраннан бастау алған сопылық ұғымдардың бірте-бірте философиялық мәнге ие бола бастаған кезеңі. Сопылық философия саласына сіңген хулул, бірлік, әлем-исағир, әлем-и кебир сияқты ұғымдар пайда бола бастады. Терминология бірінші кезеңмен салыстырғанда бұл фазаның табиғи өсімін көрсетеді. Бұл кезеңде темкин, разиат, сахв, тебарик, кабз, курб, карамет, әлим, ариф, абид, макамат, мукашефе және варид сияқты көптеген терминдер пайда болды делінеді [12]. Профессор Суад Хаким: «Өзінің Ибн Араби сөздігі еңбегінде сопылық терминологиясының қалыптасуының үшінші кезең – Ибн Арабимен (қ.ж. 638/1240) кезеңі деп атап көрсетіп, бұл ұғымдардың жетіліп, айқын болған кезеңі дейді. Ибн әл-Арабимен бірге тасаввуф саласында жаңа тіл пайда болды. Бұл тіл жаңа интеллектуалдық әдістің алты ғасырлық сопылық тәжірибенің және ғаламды жан-жақты түсінудің жемісі» [13], – деп көрсетеді.

Қазақ даласына ислам түсінігінің таралуына Аллаға деген сүйіспеншілікті, Мұхаммед Пайғамбардың сүннетіне адалдықты мықты ұстанған адамгершілігі биік түркілер арасындағы сопылық көсемдер мен пірлердің ықпалы зор болды. Әсіресе Жібек жолының бойына орналасқан қазақ топырағы тек саудаға ғана емес, сопылардың ислам дінін таратуына да оңтайлы болды. Мұхаммед пайғамбардың «Ең игі ғасыр – менің ғасырым, одан кейінгісі – одан кейін келгені», – [14] деп мақталған үш ғасырдың соңғы екі ғасырында ислам шуағына бөленген түрік - ислам мәдени ортасы Фараби, Матуриди, Ибн Сина, Ибн Рушд сияқты көптеген ғалымдарды, Хожа Ахмет Яссауи сияқты сопылардың имамдарын тәрбиеледі. Дидар Шауенов «Түркі жұрты» сайтында жолдаған «Қазақстандағы дін және діни өмір» атты мақаласында:

«Ислам діні қазақ жеріне VIII-IX ғасырларда араб жорықтары арқылы тарай бастады. 756 жылы арабтар мен қарлұқтар ынтымақтаса отырып, Алланың дініне сенген түріктерді жеңсе,

жиырма жылдан кейін қарлұқтардың көпшілігі исламды қабылдады» [15], - деп атап көрсетеді. Қазақстанда исламның таралуына, халықтың исламдануына үлкен рөл атқарғаны айтылады. Олар ислам дінін жергілікті түсінікке, әдет-ғұрыптарға бейімдеп, еркін таратуға тырысқанын. Сонымен қатар, мұсылман болған қазақ халқы ислам дінін қабылдағаннан кейін ислам өркениетінің бір бөлшегіне айналуы аталмыш үдерістің сипатын айқындай түседі. Демек орта ғасырда ислам дінінің өркендеуіне үлес қосқан Мауренахрдағы түркі жұрты екеніне сенімді айғақтар өте көптеп кездеседі. Айтач Чағлардың Afro-Eurasia studies халықаралық журналына жариялаған «Қазақстандағы мемлекеттік, діни өмір және азаматтық қоғам» атты мақаласында Қазақстан тәуелсіздік алғанға дейін егіншілік пен мал шаруашылығы экономиканың айқындаушы факторлары болса, әкімшілік құрылымында ру, тайпа, қала, ауыл қауымына бөлінген құрылым да болды. Бұл мәселенің маңыздылығы экономикалық-әкімшілік жүйенің бұл түріне жалпы ислами идеологиямен сипатталады. Яғни, тәуелсіздік алғанға дейінгі кезеңде Қазақстанда ислам дінінің үстем болғанын байқауға болады. Тарихшы В.Бартольд қазақтардың исламға берілгендігін мына сөздермен анықтайды: «Түркістандықтың кім екенін сұрасаң, ол алдымен мұсылманмын, содан кейін қай қаладан, қай ауылдан, ал көшпелі болса, руынан екенін айтады» [16], - деген. Қазақстанда ислам діні бойынша зерттеулер жүргізген Брюс Привратски «Muslim Turkistan Kazak Religion and Collective Memory» атты еңбегінде сопылық қазақ халқының мұсылман өмірінің ажырамас бөлігі және қазақтарда ислам дінінің өмір сүруі мен тұрақтылығын айқындайтын ерекше мәдени динамикаға ие деген көзқарасты ортаға қойған. Привратски де «Сопылықтың эзотерикалық және институционалдық келбеті жойылды, бірақ оның практикалық негізі қазақ дінінде көп жағдайда сақталды», [17] - деп көрсеткен. Орта ғасырдағы дін исламның шыңына шыққан қазақ қоғамын орыстың отарлау саясатының христиандандыру процесі мен кеңестік кезеңдегі атеистік нанымға жетелеуі

саясаты елімізде қазақтарды ислам дінінің ықпалын айтарлықтай жоюға тырысқанымен, тәуелсіздікке дейінгі кезеңде де ислам дінінің Қазақстандағы үстемдігін сақтап қалғаны байқауға болады.

Қазақ халқының ата-бабалық ұлттық коды мен мәдени динамикасына айналған сопылық ілімін орыстардың патшалық және кеңестік кезеңі ислам дінін ассимиляцияға айналдырудың сая-си нысанасына алса да қазақ халқының мәдени жадысына айналғанын өміршеңдігімен және өзектілігімен тәуелсіздіктен кейінде дәлелденеді. Қазақ халқының ислам дінін қабылдау тарихы мен оның жай жапсары тұрғысынан Қ.Қасымханның «Иман, Ислам, Ихсан» атты еңбегінде «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының еңбектерінде түріктердің алғаш рет исламды қалай қабылдағаны туралы тың деректер айтылады. Мәшһүр Жүсіп Көбейдің келтірген деректеріне сүйене отырып, түркілер исламды Пайғамбар өмір сүрген дәуірде қабылдай бастаған деген мәліметтерді байқауға болады. Мәшһүр Жүсіптің келтірген деректері бойынша, пайғамбар заманында түріктер исламмен таныс бола бастаған. 92 рудың бір-бір өкілі шығып, ислам діні туралы естіп, бәрі жиналып сол Араб түбегіне сапар шекті дейді. Біз түрік деген халықпыз, Озған пайғамбардың, яғни Оғыз қағанның үмбетіміз деген. Сонда пайғамбармыз олардың сәлемін қабыл алды дейді. «Түркілер сендерге соқтықпайынша оларға соқтықпаңдар» деген хадис бар. Ислам дінінің қазақ жеріне таралуын VIII-ші ғасырға жатқызамыз. Өйткені бізге белгілі шығыс деректерінде, араб деректерінде Қазақстан жерінде Қарлұқ заманында исламды қабылдай бастағаны жазылды. Исламмен түркі оғланы VII ғасырда, яғни пайғамбар дәуірінде-ақ таныса бастаған. Ал VIII-IX ғасырда өмір сүрген тарихшы Хишам ибн Фадланның «Пұттар туралы кітап» атты іргелі еңбегінде сол кезде жаңадан жаулап алынған жерлердегі діни нанымдар туралы жазылған. Онда аталарымыздың зороастризм дінінің құрсауында жатқаны баяндалады. Зороастризм діні біздің жыл санауымыздан екі жарым мың жыл бұрын ұстаған діні екені сөзсіз»,

[1] - делінді. Осындай тереңде жатқан тектіліктен тамыр алып жатқан ислам діні тәуелсіздікпен бірге Қазақстандағы ұлт пен мемлекеттің интеграциясына мүмкіндік беретін рухани ресурстардың маңызды элементі ретінде көтерілді. Осы ұлттық санамен халық мешіттер мен медреселер салуға бет бұрып, ислам дінінің қағидалары халық арасында тез өркендеді. Осылайша, ресейлік ассимиляцияға ұшыраған Қазақстанды тәуелсіздік алғаннан кейін неғұрлым қарқынды исламдандырудың қозғаушы күші болды. Түркияның үлгісімен Қазақстанда теология факультеттері ашылып, сопылық ілім алға шығарылып, Қазақстандағы Яссауидің негізгі курстарының қатарына «Яссауитану» курсы енгізілді. Нәтижесінде ислам идеологиясы Қазақстандағы мемлекет құру үдерісінің тиімді элементіне айналып, жаһандану құралы ретінде қолданыла бастады деген де пікір бар [16]. Демек сопылық діни-философиялық мектептің жарқын жақтарының бірі ретінде Яссауи бауырластық өкілдері (шаманизм) мен исламды синтездей алды. Осылайша Қожа Ахмет Яссауидің рухани-адамгершілік мұрасын зерттеудің маңызы арта түседі. Яссауи сопылық бауырластықтың негізін қалаушы, сол кездегі ақын-жыраулардың, гуманисттердің, озық ойлы ойшылдардың, билеушілер мен қарапайым халықтың рухани көсемі және барлық түрік тілдес елдердің құрмет тұтар биік мәртебеге ие тұлғасы болды. Қазақстанда Яссауи тұлғасы – қазақ халқының Қорқыт ата, Арыстан бап сияқты тұңғыш ұлы ойшылдарының бірі ретінде құрметтелді. Өйткені XVI-XVII ғасырлардағы даму шыңына жеткен сопылық ілімінің әйгілі ұстаздар немесе рухани ғалымдар осы тұлғалар болған. Жоғарыда айтылғандай, Қазақстандағы ислами сопылық өмір салты түркі жұртының қара шаңырағы болып саналатын қазақ халқының тарихи, этномәдени, әлеуметтік және саяси шындығымен ажырамас байланысын көрсетеді. Тәуелсіздіктен кейін Қазақстанда саясатқа араласуға қарсы тұратын Яссауи бауырластықтан көрі саяси белсенділік танытатын Имам Раббаниден бастау алған Нақшбандия сопылық қауымдары болды. Яссауи ілімінің мұрагерлері Қазақстанның

оңтүстік-батысында шоғырланғаны белгілі. Солардың ішіндегі ең маңызды есімдерінің бірі – Халил ата. Орта Азиядағы ең ірі сопылық ағымның негізін қалаушы әрі идеологы Мұхаммед Бахауддин Нақшбандия (1318-1389) Қасым Шейх, Халил Ата Маулана Ариф сынды Яссауи ұстаздарына қол беріп шәкірт болғанын еске алсақ бұл екі тариқаттың қазақ даласында болуы табиғи жағыдай еді. Әрі Яссауи мен Нақшбандия тариқаты жағынан жақын байланыста болған. Сол үшінде қазақ даласында бұл екі тариқаттың да өкілдері бар.

Қорытынды

Сонымен жоғарыда айтылған мәселелерді түйіндей келе, сопылық Орталық Азия аймағының рухани-мәдени мұрасының маңызды құрамдас бөлігі болып табылатынын есте ұстай отырып, сопылық дәстүрлердің жағымды құндылықтарын бүгінгі күні де рухани жаңғыру аясында қолдануға болады. XI-XII ғғ сопылық ағымы Мәуренахрда дамудың биік шыңына шыққан сопылық дәстүр шығыс поэзиясы мен араб-парсы мәдениетінің ықпалы арқылы оңтүстігі Мәуренахрға қарайтын Түркістан аумағы әлемдік мәдениет деңгейіне жетті. Ең алғашқы ислами орта оқу орындары болған медреселердің араб жерінде емес, Түркістан өлкесінде пайда болғаны тарихтан белгілі [18]. Бұл өркениетке Қожа Ахмет Ясауи негізін салған Ясауи жолы мен Мұхаммед Бахауддин негізін қалаған Нақшбандия сопылық жол ілімінің айрықша маңызы бар, әсіресе 70 жылдық дінсіздік пен 30 жылдық бахабистер және салафилік ағымдардың шырмауынан сүрінбей шыққан дін исламның негізі «Диуан-и-Хикмет» (діни-философиялық бағыттағы өлеңдер) өлеңдерімен өзінің халқын еш қыстамастан мұсылмандыққа тартқан Ясауи сопылық негізі еді.

Осы екі негізгі жүйеде сақталған Қазақстандағы сопылықтың ілімнің бүгінгі аспектілері мәдени және рухани мұраларды жаңғырту, діни білім беру жүйесін дамыту, конфессияаралық диалог және экстремизмге қарсы күрес сияқты факторлармен сипатталады. Қазақстандағы сопылықтың ең көрнекті өкілі Қожа Ахмет Яссауи. Оның «Диуани

Қаржыландыру

Бұл мақала ҚР ҒЖБМ ҒК-нің қаржыландыру аясында әзірленді (Грант BR21882428 «Постқалыпты уақыттағы рухани-мәдени, саяси, әлеуметтік құбылыстар ретіндегі исламның ықпалы мен келешектері: Таяу Шығыс пен Орталық Азия елдерінің тәжірибесі»)

Пайдаланған әдебиеттер

хикмет» атты шығармасы қазақ даласында сопылық ілімнің таралуында маңызды рөл атқарған. Ясауи ілімі рухани тазалық пен адамгершілік құндылықтарын насихаттайды. Сондай-ақ қазақ халқының ұжымдық жады және оның діни элементі мәселесінің Қазақстандағы ислам мен оның органикалық бөлігі болып табылатын сопылық дінінің жаңғыру үдерісін түсіну үшін және кеңірек мағынада қазақ халқының діни ерекшелігін түсіну үшін маңызды рөл атқарады. Қазақстандағы сопылық ілімі Қазақ халқына Қазақстандағы «Рухани жаңғыру» кезеңінде аймақтың посткеңестік елдеріндегі өзіндік ізденіс жергілікті рухани дәстүрлерге, соның ішінде жергілікті сопылық дәстүрлерге деген қызығушылықтың артуына әкелді. Тарихи маңызы бар Түркістан қаласында орналасқан Қожа Ахмет Ясауи атындағы медреселер мен ғылыми орталықтар сопылықтың мәдени мұрасын сақтап, зерттеумен айналысып ұлттық және діни дәстүрлерді сақтап, мемлекет пен қоғамның зайырлы сипатына берік екенін жариялаған қарқынды дамып келе жатқан ел жағдайында қайта жандануда. Бұл жерде жаңғыруға деген ұмтылыс өзінің ұлттық болмысын, өзіндік рухани болмысын іздеуге ұмтылыспен ұштасып жатыр. Батыстық зерттеулер мен кеңестік идеологиялық тұжырымдарға толы әдебиеттер мен бүгінгі қоғамдағы дін құбылысының табиғи көрінісі болып табылатын діни танымдық топтардың ерекшеленуі, өзара психологиялық субъективті пікірталастардың көбейуі ислам дінінің өзегі, қазақи ұлттық болмысының брендінене жасаған қиянаттан сопылықтың моральдық құндылықтары мен этикалық көзқарастары ұлттық болмысты қайта құру кезінде сұранысқа ие екені айқындалады әсіресе сопылық ілімнің адамгершілік және рухани қағидаттары экстремизмге қарсы тұруда тиімді құрал болып қана қоймай дәстүрлі дін мен мәдениетті нығайтуға маңызды рөл атқарады. Сондай-ақ бұл ілім конфессияаралық диалогта маңызды рөл атқарып, діни келісім мен толеранттылықты нығайтуға үлес қосады һәм заманауи қоғамдағы рөлін талқылауға және дамытуға мүмкіндік береді.

1 Қасымқан Қ. Иман. Ислам. Ихан. Зерттеулер. - Алматы, «Самға» баспасы, 2022. - 132 б.

2 Субхан А. Джон. Суфизм. Его Святыи и Святини. - Ст.-Питербург: Диля, 2005.

3 Tasavvufun Kaуnaғи // [Электронды ресурсы] URL: https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/51362/mod_resource/content/1/Tasavvufun%20Do%2C4%9Fu%2C5%9Fu-l.pdf (Қаралған күні: 01.09.2023)

4 Қасымхан Қ. Сопылық ілімнің Қазақ даласына таралуы және оның негізгі тариқаттары // «Science and education in the modern world: Challenges of the XXI century» атты XIII халықаралық ғылыми-тәжірибелік Конференция жинағы, - Астана: «Общенациональное Движение «Бобек», 2023. - 14-17 б.

5 Seyyid Abdülhakim Arvasi. Er Riyadul Tasavvufiyye. Mekteb-i Harbiyye Matbaası. - 1341. - S. 17.

6 İbn Haldun. Tasavvufim Malıyyeti: Şıfa 'u's-sii 'il. - İstanbul, 1984. - S. 144.

7 Kasım Gani. Tarfb-i Tasavvıfder Jsliim. - Tahrán, 1322 hş. - S. 196.

8 Cebeciođlu. «Prof Nicholson» un Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarineri». Ankara üniversitesi. Dergisi, XXIX (Ankara 1987). - S. 387-406.

9 Шодиев Р. Суфизмге қарсы Духовной Жизни Народов Средней Азии (XI-XIII vv.). - Самарқанд: СамМУ, кандидаттық диссертация, 1993.

10 Сопы Аллаяр. Сәбатұл ажизин. Әлсіздердің табандылығы // [Электронды ресурсы] URL: <https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brld=1592970> (Қаралған күні: 15.12.2023)

11 Ахмет Вурал. Тасавуф терминологиясына қатысты шығармаларға баға // Akademiar dergisi. - Ankara, 2018. - №5. - S. 65-90.

12 Refik el-Acem. Mevsuatü Mustalahâti't-Tasavvufi'l-İslâmi, Mektebetü Lübnân ve Nâşîrûn. - Beyrut, 1999. - S. 15-16.

13 Suad el-Hakim. İbnü'l-Arabî Sözlüğü. - İstanbul, 2017. - S. 11.

14 Бағашар Қ. Исламдағы бала тәрбиесі. - Алматы, Көкжиек-К баспасы, 2011. - 115 б.

15 [Электронды ресурсы] URL: <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1977> (Қаралған күні: 21.01.2024)

16 Erşahin Seyfettin. Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ulusal Güvenlik ve Din // *Dini Araştırmalar Dergisi*. - 2004. - Cilt 7. - Sayı 20. - S. 185-186.

17 Privratsky Bruce. G. Muslim Turkistan: Kazak

Religion and Collective Memory. - Psychology Press, 2001. - P. 187-189.

18 Қазақстандағы діни білім жүйесі: тарихы, қазіргі жай-күйі және өзекті мәселелері // [Электронды ресурс] URL: <https://kazislam.kz/eislam-153/> (Қаралған күні: 15.12.2023)

Transliteration

1 Qasymqan Q. Iman. Islam. Ihsan. Zertteuler [Islam. Ihsan. Research]. - Almaty, «Samga» baspasy, 2022. – 132 b. (in Kaz)

2 Subhan A. John. Sufizm. Ego Svyatiye i Svyatini [Sufism. His Saints and Sanctities]. - St. Petersburg: Dilya, 2005. (in Russ)

3 Tasavvufun Kaynağı [Source of Sufism] // [Jelektronny resurs] URL: https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/51362/mod_resource/content/1/Tasavvufun%20Do%C4%9Fu%C5%9Fu-I.pdf (Qaralğan kuni: 01.09.2023) (in Turkish)

4 Qasymqan Q. Sopylyq ilimnin Qazaq dalasyna taraluy zhane onyn negizgi tariqattary [The spread of Sufism in the Kazakh steppe and its main sects] // «Science and education in the modern world: Challenges of the XXI century» atty XIII halyqaralyq ғылыми-tazhiribelik Konferenciya zhynagy, – Astana: «Obshhenacional'noe Dvizhenie «Bobek», 2023. - 14-17 b. (in Kaz)

5 Seyyid Abdülhakim Arvasi. Er Riyadul Tasavvufiyye []. Mekteb-i Harbiyye Matbaasi. - 1341. - S 17.

6 Ibn Haldun. Tasavvufim Maliiyet: Şıfa 'u's-sii 'il [The Property of My Sufism: Healing 'u's-sii 'il]. - Istanbul, 1984. - S. 144. (in Turkish)

7 Kasim Gani. Tarfb-i Tasavvufder Jsliim. - Tahrān, 1322 hş. - S. 196.

8 Cebeocioğlu. «Prof Nicholson» un Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarineri» [«Prof Nicholson»'s Chronologically Based Description of Sufism». Ankara üniversitesi. Dergisi, XXIX (Ankara 1987). -

S. 387-406. (in Turkish)

9 Shodiev R. Sufizmge qarsy Duhovnoj Zhizni Narodov Srednej Azii (XI-XIII vv.) [Against Sufism Dukhovnoi Zhizni Narodov Srednei Azii (XI-XIII vv.)]. - Samarqand: SamMU, kandidattyq dissertaciya, 1993. (in Kaz)

10 Sopy Allajar. Sabatyl azhizin. Alsizderdin tabandylygy [Sabatul Ajizin. Perseverance of the weak] // [Jelektronny resurs] URL: <https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brld=1592970> (Qaralğan kuni: 15.12.2023) (in Kaz)

11 Ahmet Vural. Tasavvuf terminologiyasyna qatysty shygarmalarga baga [Evaluation of works related to Tasavvuf terminology] // Akademiar dergisi. - Ankara, 2018. - №5. - S. 65-90. (in Kaz)

12 Refik el-Acem. Mevsüatü Mustalahâti't-Tasavvufi'l-İslâmî, Mektebetü Lübnân ve Nâşirün. - Beyrut, 1999. - S. 15-16.

13 Suad el-Hakîm. İbnü'l-Arabî Sözlüğü [Ibn al-Arabi Dictionary]. - İstanbul, 2017. - S. 11.

14 Bagashar Q. Islamdagy bala tarbiesi [Child education in Islam]. - Almaty, Kokzhiek-K baspasy, 2011. – 115 b. (in Kaz)

15 [Jelektronny resurs] URL: <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1977> (Qaralğan kuni: 21.01.2024)

16 Erşahin Seyfettin. Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ulusal Güvenlik ve Din [National Security and Religion in the Central Asian Turkish Republics] // Dini Araştırmalar Dergisi. - 2004. - Cilt 7. - Sayı 20. - S. 185-186.

17 Privratsky Bruce. G. Muslim Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory. - Psychology Press, 2001. - P. 187-189.

18 Qazaqstandagy dini bilim zhujesi: tarihy, qazirgi zhaj-kuji zhane ozekti maseleleri [System of religious education in Kazakhstan: history, current state and current issues] // [Jelektronny resurs] URL:<https://kazislam.kz/eislam-153/> (Qaralğan kuni: 15.12.2023) (in Kaz)

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Құрманбек Қасымхан

PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: qqasymhan@gmail.com

Еңлік Құралғазықызы Қасабекова

аға ғылыми қызметкер, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: enlik78@rambler.ru

Құрманбек Қасымхан

PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: qqasymhan@gmail.com

Енлик Қуралғазықызы Қасабекова

старший научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан, email: enlik78@rambler.ru

Kurmanbek Kasymkhan

PhD Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: qqasymhan@gmail.com

Yenglik Kassabekova

Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studie, Almaty, Kazakhstan, email: enlik78@rambler.ru